

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهشنامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دوم، شماره‌ی هشتم، ۱۳۹۰، صص ۲۶-۱

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی^{علیه السلام} در دوره خلافت

شهلا بختیاری،^{*} فاطمه جمیلی،^{**} قاسم بیات اصغری^{***}

چکیده

خلافت امام علی^{علیه السلام} (۴۰-۳۵ ه.ق) با بروز مخالفت‌های آشکار برخی افراد همراه بود و جنگ‌های جمل، صفين و نهروان از نتایج آن است. با بررسی گزارش‌های تاریخی، تغییر رفتار سیاسی مخالفان امام قابل تأمل است و پاسخ به چیستی و چگونگی تغییر رفتار مذکور مسأله اصلی پژوهش حاضر می‌باشد. بدین منظور با بهره‌گیری از رویکرد روشی توصیفی سنخ‌شناسی به بررسی رفتار سیاسی ۲۹۶ تن از مخالفان امام علی^{علیه السلام} با در نظر گرفتن تغییرات آن، طی دوره خلافت ایشان پرداخته شده است. یافته‌ها بیانگر چهار گونه رفتار سیاسی است که عبارتند از: همراهی سپس مخالفت (حدود ۴۴.۵۹٪)، مخالفت سپس همراهی (حدود ۴۰.۳۹٪)، مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت (حدود ۱۰.۱٪) و مخالفت تداومی (حدود ۵.۵٪). یافته‌های نوین پژوهش حاضر به دلیل بهره‌گیری از آنها در مطالعه‌های عمیق نظریه‌پردازی و میان رشته‌ای دارای اهمیت کاربردی است. واژه‌های کلیدی: امام علی^{علیه السلام}، خلافت، مخالفان، رفتار سیاسی، سنخ‌شناسی، تغییر رفتار.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه الزهرا(س) (dr_shba@yahoo.com)

** استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه الزهرا(س) (jamili.f.110@yahoo.com)

*** کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع، دانشگاه پیام نور مرکز تهران (gbayatasghary@yahoo.com)

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۱/۲۷ - تاریخ تأیید: ۹۱/۰۴/۰۵

مقدمه

با آغاز خلافت علی^{علیه السلام} مخالفت‌هایی با ایشان رخ داد که بخش مهمی از دوران خلافت ایشان را به خود اختصاص داده است. به دلیل آن که مخالفان هر حکومتی با توجه به قدرت و موقعیت خود و شیوه توزیع قدرت و فرهنگ جامعه از روش‌های گوناگونی برای مخالفت خود بهره می‌گیرند،^۱ سنخ‌شناسی^۲ مخالفان علی^{علیه السلام} از نظر نوع و روش مخالفت، تغییرات رفتاری در جریان فعالیت سیاسی ایشان و عوامل به وجود آورnde آن، مهم و ضروری است. علی^{علیه السلام} برای نخستین بار، خود، مخالفانش را به سه دسته ناکشین، فاسطین و مارقین تقسیم کرد تا ماهیت آن‌ها را به جامعه بشناساند. با کمک روش سنخ‌شناسی در جامعه‌شناسی و نظریه‌های رفتار سیاسی،^۳ می‌توان مطالعات تاریخی را به تعیین‌پذیری نزدیک کرد. از آنجا که سنخ‌شناسی تغییرات رفتار سیاسی مخالفان علی^{علیه السلام} برای نخستین بار مورد بررسی قرار می‌گیرد، پژوهش حاضر تنها به بررسی چیستی و چگونگی آن تغییرات اکتفا می‌کند و پرداختن به علل تغییرات رفتاری پژوهشی دیگر را نیاز دارد. پاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل در این پژوهش مد نظر است.

۱- مخالفان علی^{علیه السلام} چه کسانی بودند و چه نوع رفتار سیاسی داشتند؟

۲- تغییرات رفتار مخالفان علی^{علیه السلام} در چه گروه‌هایی قابل دسته‌بندی است؟

مدل مقدماتی سنخ‌شناسی تغییرات رفتاری مخالفان علی^{علیه السلام} و تعریف نظری و عملیاتی واژگان

به منظور دسته‌بندی رفتار سیاسی مخالفان علی^{علیه السلام} و تغییرات آن طی خلافت ایشان، مدل مقدماتی سنخ‌شناسی که تغییر رفتاری مخالفان مذکور در آن آمده است، ارائه می‌شود.

۱. حسین بشیری، (۱۳۸۳)، *جامعه‌شناسی سیاسی*، تهران: چاپار، ص ۴۷۷.

2. Typology

3. Political behavior

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۳

جدول شماره (۱)

سنخ‌شناسی مقدماتی گروه‌های مخالف علی^{علیہ السلام} بر حسب تغییر رفتار سیاسی

تفصیل رفتار سیاسی	انواع گروه‌های مخالف	رفتار اول	رفتار دوم	رفتار سوم
۱- همراهی سپس مخالفت		+	-	
۲- مخالفت سپس همراهی		-	+	
۳- مخالفت، سپس همراهی، سپس مخالفت		-	+	-
۴- مخالفت تداومی		-	-	-

توضیحات: علامت مثبت (+) یعنی همراهی و علامت منفی (-) یعنی مخالفت

لازم به یادآوری است در این مقاله داده‌های تاریخی بر اساس منابع به کار برده شده و نقد اطلاعات و گزینش در صورت وجود اختلاف در گزارش‌های آنهاست و لذا ممکن است برخی از مخالفان امام در منابعی پیدا شوند که مورد بررسی در این پژوهش قرار نگرفته‌اند و در حقیقت جامعه آماری این پژوهش، منابع مورد استفاده در این مقاله است تکیه بیشتر این پژوهش بر کتاب‌های نبرد صفين، تاریخ طبری، انساب الاشراف، الفتوح، مروج الذهب، تاریخ یعقوبی، اسدالغابه، اختیار فی معرفه الرجال، طبقات الکبری، نصوص من تاریخ ابی مخفف، الغارات، اخبار الطوال، شرح نهج البلاعه ابن ابی الحدید، الجمل، الاصحاب فی تمیز الصحابه و الاستیعاب می‌باشد.

تعریف نظری و عملیاتی واژگان

مخالفان:^۱ در پژوهش حاضر منظور از مخالفان؛ افراد و گروههایی است که به شیوه‌های گوناگون به مقابله با خلافت علی^{علیه السلام} پرداختند.

رفتار سیاسی و تغییرات آن: در جامعه‌شناسی سیاسی هر عمل داوطلبانه‌ی موفق و یا ناموفق، سازمان یافته یا نیافته شامل روش‌های مشروع یا نامشروع برای تاثیر بر سیاست و اراده امور عمومی در هر سطحی از حکومت را گویند.^۲ در این پژوهش منظور از انواع گروه‌های مخالف مندرج در سنخ‌شناسی مقدماتی اعم از همراهی سپس مخالفت، مخالفت سپس همراهی، مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت و مخالفت تداومی برگرفته از تعاریف فوق الذکر است: رفتار سیاسی موافق یا همراهی با پذیرش (بیعت) و نیز مشارکت فعال شاخص گذاری شده‌اند. رفتار سیاسی مخالف نیز در طیف عدم پذیرش (عدم بیعت)، عدم مشارکت سیاسی، مخالفت تبلیغاتی، پیوستن به دشمن و همراهی با او و سرانجام جنگ دیده شده است.

سنخ‌شناسی: تقسیم‌بندی داده‌ها بر پایه معیارهای خاص را گویند. با کمک سنخ‌شناسی می‌توان گونه‌هایی از حوادث تاریخی بدست آورد که بیشتر امکان قانون‌مندی داشته باشند.^۳ در تحقیق حاضر نوع رفتار سیاسی مخالفان علی^{علیه السلام} و دفعات تغییرات آن دو رکن اصلی مدل مقدماتی سنخ‌شناسی می‌باشد.

---

1. Opposition

۲. محمدرحیم عیوضی، (۱۳۸۵)، *جامعه‌شناسی اپوزیسیون در ایران*، تهران: قومس، صص ۹-۸؛ رویرت دوز و سیمور مارتین لیپست، (۱۳۷۳)، *جامعه‌شناسی سیاسی*، ترجمه سید محمد حسین فرجاد، تهران: نوس، ص ۹۸.

۳. باقر ساروخانی، (۱۳۸۲)، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی، صص ۲۵۷-۲۵۱.

گرداوری داده‌های تاریخی

با توجه به جدول سنخ‌شناسی مقدماتی، داده‌های تاریخی در این بخش در قالب سه گروه اصلی مخالفان علی^{علیه السلام}، با توجه به نوع رفتارهای سیاسی بعدی مخالفان و دفعات تغییر رفتارشان به شرح ذیل شناسایی شده است.

گروه اول: همراهی سپس مخالفت

این گروه شامل افرادی است که پس از بیعت و یا مشارکت با علی^{علیه السلام} تغییر رفتار داده و به نوعی به مخالفت با ایشان پرداخته‌اند. بنا بر گزارش‌های تاریخی آنان به دو گروه کناره‌گیران و پیمان‌شکنان تقسیم می‌شوند.

الف) کناره‌گیران:

این گروه پس از بیعت و یا مشارکت فعال با علی^{علیه السلام}، چهار تغییر رفتار شده و به کناره‌گیری از همراهی و مشارکت سیاسی با امام روی آوردند. رفتار آنان بین همراهی با علی^{علیه السلام} و کناره‌گیری از ایشان در نوسان بود که با توجه به دفعات تغییر رفتار سیاسی شامل ۴ زیر گروه ۱- کناره‌گیران با یک بار تغییر رفتار سیاسی ۲- کناره‌گیران با دو بار تغییر رفتار سیاسی ۳- کناره‌گیران با سه بار تغییر رفتار سیاسی ۴- کناره‌گیران با چهار بار تغییر رفتار سیاسی، می‌باشند.

۱- کناره‌گیران با یک بار تغییر رفتار سیاسی

این افراد پس از بیعت، از تحولات سیاسی جامعه کناره‌گیری کردند و به دلایلی تا پایان خلافت از هر گونه مشارکت سیاسی دوری جستند. سخن منابع در مورد بیعت این افراد که بیشتر آنها از بزرگان مسلمانان بودند یکی نیست. برخی منابع معتقد به عدم بیعت برخی از آنان هستند،^۱ ولی بیشتر منابع اتفاق نظر دارند که همه افراد این گروه یا در آغاز و یا با تأخیر بیعت کرده‌اند.^۲ این گروه که قاعده‌ی نامیده می‌شوند، با درخواست علی^{علیه السلام} برای

۱. ابن ابیالحدید، (۱۳۶۷)، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاعه، ج ۲، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی، صص ۱۸۱-۱۸۰-۵۴.

۲. ابن سعد، (۱۳۷۴)، طبقات الکبری، ج ۳، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر فرهنگ و اندیشه، ص ۲۳؛ مسعودی، (۱۳۶۲)، مروج الذهب، ج ۲، قه: دارالهجره، ص ۳۵۳؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاعه، ج ۲، ص ۱۸۱؛ طبری، (بی‌تا)، تاریخ الرسل و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: روابع التراث

۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۸

شرکت در جنگ‌ها مخالفت کردند. سعد بن ابی وقار،^۱ عبدالله بن عمر،^۲ حکیم بن حرام،^۳ اسامه بن زید،^۴ محمد بن مسلمه،^۵ زیاد بن حنظله تمیمی،^۶ زید بن ثابت،^۷ رافع ابن خدیج،^۸ ابوسعید خدری،^۹ صهیب بن سنان، قدامه بن مضعون، اهبان صیفی،^{۱۰} سلمه بن وقش،^{۱۱} عبدالله بن سلام،^{۱۲} عقبه بن عامر،^{۱۳} سعید بن زید بن عمر بن نفیل،^{۱۴} وهب بن صیفی^{۱۵} انصاری،^{۱۶} ابو موسی اشعری،^{۱۷} عبیده بن قیس سلمانی،^{۱۸} ریبع بن خثیم،^{۱۹}

العربی، ج ۴، صص ۴۲۸، ۴۴۶؛ سیوطی، (بی‌تا)، تاریخ الخلفا، حققه شیخ قاسم الرفاعی و شیخ محمد عثمانی، بیروت: دارالقلم، ص ۱۹۴؛ مقدسی، (۱۳۴۷)، آفرینش و تاریخ، ج ۴-۶، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه، ص ۸۷۴.

۱. ابوحنیفه دینوری، (۱۳۴۶)، اخبار الطوال، ترجمه صادق نشات، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ص ۱۵۶.
۲. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۴۴۶.
۳. اخبار الطوال، صص ۳۸۵-۳۵۶.
۴. مفید، (۱۳۸۴)، نبرد جمل، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی، صص ۵۲-۴۹.
۵. ابن قتبیه دینوری، (۱۳۸۰)، امامت و سیاست، ترجمه ناصر طباطبائی، تهران: نی، ص ۷۹؛ اخبار الطوال، ص ۱۵۶.
۶. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۴۴۵.
۷. ابن اثیر، (۱۴۱۷ق)، اسدالغابه فی معرفه الصحابة، ج ۲، تحقیق شیخ خلیل مامون شیما، بیروت: دارالمعرفة، ص ۲۳۶.
۸. مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۵۳.
۹. طوسی، (۱۴۰۴ق)، اختیار معرفه الرجال، قم: موسسه آل البيت، ص ۲۰۰.
۱۰. مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۵۳.
۱۱. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۴۳۱.
۱۲. همان، ص ۴۵۵.
۱۳. اخبار الطوال، ص ۱۵۷؛ نبرد جمل، ص ۱۴۵.
۱۴. بلاذری، (۱۴۱۷)، انساب الاشراف، ج ۲، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر، ص ۳۴۳.
۱۵. همان، ص ۳۵۰.
۱۶. اخبار الطوال، ص ۱۵۹.
۱۷. نصر بن مزاحم منقری، (۱۳۶۶)، پیکار صفين، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: سازمان آموزش و پرورش، صص ۶۱-۱۶۰.
۱۸. همان، ص ۱۶؛ اخبار الطوال، ص ۱۸۲.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۷

حارث بن حوط^۱، باهليان کوفه^۲، ثوير بن عامر^۳، عمران بن حصين^۴ جزء اين گروه هستند. افراد اين گروه با على عليه السلام بيعت کردند و به برتری های على عليه السلام معترض بودند^۵، اما به دليل بي ميلی به جنگ های داخلی و يا به بنهانه داشتن شک و شبهه، به على عليه السلام يا به اهل جمل و يا معاویه نپیوستند و کمکی نیز نکردند.

۲- کناره گیران با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه شامل افرادی هستند که با على عليه السلام بيعت کردند، اما به دلایلی على عليه السلام را در جنگ همراهی نکردند و تغییر رفتار دادند و با کناره گیری خود به مخالفت با ایشان پرداختند. آنان اندکی بعد در رفتار دوم خود، تغییر دادند و به على عليه السلام پیوستند و تا پایان خلافت همیشه همراه ایشان بودند. این گروه که بیشتر از بزرگان بودند، با دیدن صحابه ای چون طلحه و زبیر و املومنین عایشه دچار شک و تردید شده^۶، از همراهی على عليه السلام دست کشیدند و پس از جنگ، دوباره به على عليه السلام پیوستند. احنف بن قیس^۷، جاریه بن قدامه^۸، حارت بن بدر و زید بن جبله و اعین بن ضبیعه تمیمی^۹، فروه بن نوفل بن حارت تمیمی و عمیر بن جرموز^{۱۰}، کلیب جرمی^{۱۱}، سلیمان بن صرد خزاعی و سعید بن قیس همدانی و ابوبردہ بن عوف ازدی و غریب بن شرحیل همدانی^{۱۲} جزء این گروه هستند.

۱. یعقوبی، (۱۲۸۷)، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۱۲۳.

۲. پیکار صفین، ص ۱۶۲.

۳. همان، ص ۹۲.

۴. طبقات الکبری، ج ۴، ص ۲۶۲.

۵. پیکار صفین، ص ۹۴-۹۵.

۶. سید رضی، (گردآورنده)، (۱۳۱۴)، نهج البلاغه، ترجمه حسین استاد ولی، تهران: اسوه، ص ۲۴۴.

۷. اسد الغابه فی معرفه الصحابة، ج ۲، ص ۴۹۹.

۸. پیکار صفین، ص ۴۰۷.

۹. ابن حجر عسقلانی، (۱۴۱۵)، الاصحاب فی تمیز الصحابة، ج ۱، تحقیق شیخ عادل احمد الموجود و شیخ على محمد معوض، بیروت: دارالحکمة العلمیة، ص ۲۴۷.

۱۰. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۱، صص ۳۰۳، ۳۰۴.

۱۱. نهج البلاغه، ص ۲۴۴.

۱۲. پیکار صفین، ص ۱۷-۲۲.

۳- کناره‌گیران با سه بار تغییر رفتار سیاسی

برخی از مخالفین علی علیه السلام پس از بیعت با او و مشارکت فعال داشتن و همراهی او در جنگ‌ها؛ به دلایلی به مخالفت با او پرداختند و از او کناره گیری کردند، اما دوباره به همراهی با او پرداختند. مسخر بن فدکی فرمانده قاریان بصره پس از بیعت، در جنگ صفين حاضر شد و به دلیل آن که سخت خواهان صلح بود، با بر نیزه شدن قرآن‌ها، از جنگ کناره‌گیری کرده سپس به خوارج پیوست و لی پیش از جنگ نهروان، با سخنرانی علی علیه السلام به ایشان پیوست و همراهش در نهروان حاضر شد.^۱ این گروه همه مانند مسخر، از خوارج بودند که به علی علیه السلام پیوستند و در جنگ رو در روی او قرار نگرفتند. این دسته هشت هزار نفری از ۱۲ هزار نفر خوارجی که در حروراء بودند، پس از روشنگری علی علیه السلام از خوارج جدا شدند و به ایشان پیوستند،^۲ اما تنها نام سران آنها در منابع آمده است.^۳ فروه بن نوفل اشجعی،^۴ خشته بن عبیده محاربی، یزید بن قیس ارجحی،^۵ عبدالله بن کوae یشکری^۶ از دیگر افراد این گروه بودند.

۴- کناره‌گیران با چهار بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه پس از بیعت و مشارکت فعال با علی علیه السلام به کناره‌گیری و مخالفت با ایشان پرداختند. پس از آن به دلایلی به علی علیه السلام پیوستند و او را در جنگ‌ها همراهی کردند، اما پس از آن او را رها کرده و به کناره‌گیری روی آوردند. اشعث بن قیس نمونه آنان است. وی رئیس قبیله کنده و حاکم آذربایجان بود. علی علیه السلام از او خواست که خراج آنجا را پس دهد و به کوفه بیاید.^۷ وی در آغاز نپذیرفت ولی به دلیل ناخوش داشتن پیوستن به شامیان به کوفه آمد.^۸ وی در صفين حاضر شد و در آغاز جنگ از این‌که تعدادی از مسلمانان را کشته بود ناراحت شد. در شب لیله الهریر، حمله سراسری را باعث

۱. همان، ص ۶۸۸.

۲. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۵، ص ۸۶؛ اخبار الطوال، ص ۲۳۲.

۳. پیکار صفين، ص ۶۸۸.

۴. همان، ص ۳۸۹.

۵. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۵، ص ۶۵.

۶. اخبار الطوال، ص ۲۲۲.

۷. پیکار صفين، ص ۳۸۷.

۸. انساب الاشراف، ج ۲، ص ۷۹۲.

فنای عرب می‌دانست.^۱ اشعث با دیدن قرآن‌ها بر نیزه، از فعال‌ترین طرفداران حکمیت و کناره‌گیری از جنگ شد. وی پس از آن به علی^{علیه‌السلام} پیوست و در نهروان حاضر شد، اما مجدداً به مخالفت و کناره‌گیری از علی^{علیه‌السلام} پرداخت. افراد این گروه که بیشتر از سران قبایل بودند، از همان آغاز، گرایش به کناره‌گیری از علی^{علیه‌السلام} داشتند. رفتار آنها بین مشارکت و عدم مشارکت سیاسی در نوسان بود. رفتار سیاسی آنها تأثیر بسیاری در سطح افراد عامه و قبایلشان داشت که در موضع گیری دگرگون و متغیر سیاسی مردم کوفه تأثیر گذاشت. خالد بن معمر سدوسی،^۲ شقيق بن ثور بکری،^۳ شبث بن رباعی،^۴ کردوس بن هانی بکری و رفاعة بن شداد^۵ از دیگر افراد این گروه هستند.

(ب) پیمان‌شکنان:

برخی از مخالفان علی^{علیه‌السلام} پس از بیعت و حتی گاهی مشارکت فعال با ایشان، با روی آوردن به جنگ با ایشان و یا پیوستن به دشمن، پیمان خود را شکسته و آشکارا به مبارزه با او پرداختند. این گروه نیز با توجه به نوع رفتار و دفعات تغییر رفتار دارای ۵ زیر گروه می‌باشد. ۱- پیمان‌شکنان با یک بار تغییر رفتار سیاسی ۲- پیمان‌شکنان با دو بار تغییر رفتار سیاسی ۳- پیمان‌شکنان با سه بار تغییر رفتار سیاسی ۴- پیمان‌شکنان با چهار بار تغییر رفتار سیاسی ۵- پیمان‌شکنان با پنج بار تغییر رفتار سیاسی.

۱- پیمان‌شکنان با یک بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه شامل افرادی است که پس از بیعت با علی^{علیه‌السلام}، با پیوستن به دشمن و جبهه مخالف علی^{علیه‌السلام} - بیشتر معاویه - به مخالفت با علی^{علیه‌السلام} پرداختند.^۶ افراد این گروه در نوع همراهی با دشمن علی^{علیه‌السلام} یکدست نبودند. برخی از آنان که گرایش‌های شدید به معاویه داشتند نعمان ابن بشیر انصاری،^۷ پس از پیوستن به معاویه در سپاه او قرار

۱. اخبار الطوال، صص ۲۱۰، ۱۸۷؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۳۰.

۲. پیکار صفين، ص ۴۱۷؛ ابراهیم خراسانی پاریزی، (۱۳۸۰)، نقش قاعده‌دين در حکومت امام علی(ع)، تهران: زعیم، ص ۲۲۴.

۳. پیکار صفين، صص ۶۷۳-۶۷۲؛ اخبار الطوال، ص ۲۱۱.

۴. شکرالله خاکرند، (۱۳۷۲)، علل شکل‌گیری خوارج، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ص ۱۶۸.

۵. پیکار صفين، ص ۶۷۲.

۶. امامت و سیاست، ص ۱۴۴.

۷. ابن خلدون، (۱۳۸۲)، العبر، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ص ۵۷۴؛ سد الغایب فی معرفة الصحابة، ج ۴، ص ۵۴۷.

۱۰ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۸

گرفتند. برخی دیگر مانند نجاشی شاعر، تنها در قلمرو معاویه زندگی کردند.^۱ در منابع، گزارش پیوستن برخی از آنها مانند تغلیبان جزیره^۲ و عثمانیان صنعت،^۳ به صورت قبیله‌ای آمده است. مقیس بن یزید،^۴ بشر بن عصمت مری و قیس بن مرہ،^۵ یزیدبن حجیه تمیمی،^۶ نعمان بن عجلان،^۷ ذونواس بن هذیم بن قیس عبدالی،^۸ قیس بن نهد حنظلی،^۹ منذر بن جارود عبدالی و عبدالله بن عبدالرحمن بن مسعود بن اویس بن مغیث ثقفی،^{۱۰} قعقاع بن شور،^{۱۱} طارق بن عبدالله بن کعب بن اسامه نهادی،^{۱۲} حنظله بن ریبع بن صیفی تمیمی،^{۱۳} اسوده بن یزید و مسروق بن اجدع،^{۱۴} مصقله بن هبیره شبیانی،^{۱۵} ابن عشبه،^{۱۶} وايل بن حجر حضرمی،^{۱۷} عبدالله بن معتم عبسی،^{۱۸} جریر بن عبدالله بجلی،^{۱۹} عبدالله بن عمر^{۲۰} از دیگر افراد این گروه می‌باشند.

۱. ابواسحاق ثقفی، (۱۳۷۴)، *الغارات*، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: فرهنگ و ارشاد، ص ۲۰۱.
۲. ابن اثیر، (۱۳۷۸)، *تاریخ کامل*، ج ۵، ترجمه حسین روحانی، تهران: اساطیر، ص ۱۹۸۷.
۳. ابن اعثم کوفی، (۱۳۷۲)، *الفتوح*، ترجمه محمد ابن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: آموزش انقلاب اسلامی، ص ۷۱۹.
۴. *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۵، ص ۳۰.
۵. پیکار صفین، ص ۳۶۷.
۶. *تاریخ کامل*، ج ۵، ص ۱۸۶۵.
۷. *تاریخ یعقوبی*، ص ۱۱۲.
۸. پیکار صفین، صص ۳۶۸-۳۶۷.
۹. همان، ص ۳۷۹.
۱۰. *الغارات*، صص ۳۷۹، ۲۰۰.
۱۱. همان.
۱۲. همان، صص ۲۰۳-۲۰۲.
۱۳. همان، ص ۲۰۷؛ خیرالدین زرکلی، (۱۹۹۲)، *الاعلام*، ج ۲، بیروت: دارالعلم، ص ۲۷۶.
۱۴. *الغارات*، ص ۲۰۸.
۱۵. *تاریخ الرسل والملوک*، ج ۵، صص ۱۲۹-۱۳۰؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۴۳.
۱۶. *الغارات*، صص ۱۷۶-۱۷۵.
۱۷. همان، صص ۲۸۹-۲۸۸.
۱۸. پیکار صفین، ص ۱۳۶.
۱۹. همان، ص ۹۲.
۲۰. *انساب الانسرا*، ج ۳، صص ۷۸-۷۹.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۱۱

۲- پیمانشکنان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه پس از بیعت با امام علی^{علیه السلام}، دچار تغییر رفتار شدند و با راه انداختن تبلیغات منفی علی^{علیه السلام} برای توجیه مخالفت خود، به گردآوری نیروی نظامی و جنگ با علی^{علیه السلام} پرداختند. طلحه و زبیر که از صحابی بزرگ و عشره مبشره^۱ بودند، در آغاز با امام بیعت کردند، اما به دلایلی که بحث در مورد آن در حوزه هدف این پژوهش نیست، با ایجاد تبلیغات منفی علی^{علیه السلام}، مدعی خونخواهی عثمان شدند و با جمع آوری نیرو و همراه ساختن امالمؤمنین عایشه و فتح بصره، جنگ جمل را ضد علی^{علیه السلام} به راه انداختند. افراد زیادی در این گروه قابل شناسایی هستند. قبایل قریش در این گروه زیاد هستند. مجاشع بن مسعود سلمی،^۲ زفر بن حارت کلابی،^۳ اعصر بن نعمان باهلي و کعب بن سور،^۴ عمیره بن یثربی و عبدالله بن یثربی،^۵ منجاب بن راشد و ابوالجرباء،^۶ عمر بن اشرف،^۷ هلال بن وکیع و رعیی جرمی،^۸ عبدالرحمن بن جشم حمامی و وسیم بن عمرو بن ضرار ضبی و زیاد بن عمرو،^۹ محمد بن طلحه،^{۱۰} عبدالرحمن بن ابی‌بکر^{۱۱} از افراد این گروه هستند. همه افرادی که در این گروه آمده‌اند، در جنگ کشته شدند و افرادی که زنده ماندند، دارای تغییرات رفتاری دیگری هستند که در گروه‌های دیگر آورده می‌شوند.

۳- پیمانشکنان با سه بار تغییر رفتار سیاسی

برخی مخالفان که سه بار تغییر رفتار داشتند، بر اساس نوع رفتار و مخالفتشان، در دو مجموعه تغییر رفتاری معرفی می‌شوند.

۱. حاکم نیشابوری، (بی‌تا)، *المستدرک علی صحیحین*، یوسف عبدالرحمان مرعشی، بیروت: دارالعرفه، ص ۶۶۶.

۲. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۴۴.

۳. همان.

۴. اخبار الطوال، ص ۱۵۸.

۵. ابن اثیر، (بی‌تا)، *الکامل*، ج ۳، ترجمه عباس خلیلی، تهران: علمی، ص ۴۰۶.
۶. همان، ص ۳۹۵.

۷. اخبار الطوال، ص ۱۶۴.

۸. اسد الغابه، ج ۴، ص ۲۹۱.

۹. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، صص ۵۲۲، ۵۱۸، ۵۰۵.

۱۰. طبقات الکبری، ج ۵، ص ۱۷۵.

۱۱. ابن عبدالبر، (۱۴۱۲)، *الاستیعاب*، ج ۲، به کوشش علی محمد بجاوی، بیروت: دارالجیل، ص ۸۲۵.
انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۷۱.

الف) گروهی از مخالفان علی ^{علیه السلام} پس از بیعت با ایشان، با او به جنگ پرداختند و پیمان خود را شکستند. آنها پس از نامیدی از جنگ، بیعت نموده و سپس کناره‌گیری کردند. موسی بن طلحه که در همه جریان‌های سیاسی همراه پدرش بود، پس از بیعت و شرکت در جنگ جمل، وقتی شکست خورد، از آن‌رو که علاقمند پیوستن به معاویه نبود، آزادانه با علی ^{علیه السلام} بیعت کرد و چون شرایط برای مبارزه او فراهم نبود و خواهان همراهی با علی ^{علیه السلام} هم نبود، کناره‌گیری کرد و به همراه برخی سران جمل به مدینه رفت و تا پایان خلافت، آنجا ماند.^۱ افراد این گروه شامل مغیره ابن شعبه تقی،^۲ سعید ابن عاصم،^۳ عبدالله بن زبیر^۴ به دلیل دست نیافتن به اهدافشان همراه شدن در جبهه علی ^{علیه السلام} یا معاویه را موافق میل خود نمی‌دانستند و کناره‌گیری کردند.

(ب) سنخ دیگر کسانی هستند که پس از بیعت و مشارکت فعال و همراهی با علی ^{علیه السلام}، به دلیل به وجود آمدن شک و شباهه در ذهنشان به مخالفت با علی روی آورده‌اند و در آغاز، از او کناره‌گیری کرده‌اند و سپس با روی آوردن به جنگ پیمان خود را شکستند.

افراد این گروه از مارقین بودند. در میان آنها قاریان قرآن^۵ و نمازگزارانی که زانوشنan پیشه بسته بود وجود داشت.^۶ آنها در صفين به دنبال بر نیزه شدن قرآن‌ها، بهشدت طرفدار حکمتی بودند و هر چند برخی از آنها مانند عروه ابن ادیه از همان آغاز شعار لاحکم الا الله سر دادند،^۷ ولی بیشتر افراد این گروه پس از به وجود آمدن شک و تردید در ذهنشان خواهان حکمتی قرآن شدند و از جنگ کناره‌گیری کردند.^۸ آنها سپس پیشیمان شده و با کفر دانستن حکمتی و پیوستن به طرفداران شعار لاحکم الا الله، با تأویل نادرست آیات قرآن، علی ^{علیه السلام} را گناهکار دانستند.^۹ علی ^{علیه السلام} نیز ضمن روشنگری، آنها را فقیه دین و

۱. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۵۴۱.

۲. مروج الذهب، ج ۳، ص ۹۸؛ تاریخ کامل، ج ۳، صص ۳۲۰-۳۲۱.

۳. همان.

۴. اخبار الطوال، ص ۱۶۲؛ تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، صص ۵۴۱، ۵۳۶.

۵. ابی مخنف، (۱۴۱۹ق)، النصوص من تاریخ ابی مخنف، ج ۱، صص ۲۰۱-۲۰۲.

۶. حسین مفتخری، (۱۳۷۹)، خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران: مرکز بازناسی اسلام و ایران، ص ۲۸.

۷. تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۵۵؛ پیکار صفين، ص ۷۰۸.

۸. انساب الانشراف، ج ۳، ص ۹۹.

۹. تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، صص ۶۴-۶۵؛ آفرینش و تاریخ، ج ۴، ص ۸۸۴.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۱۳

تفسر قرآن ندانست.^۱ در کتاب‌های رجالی مانند اسدالغابه، نام آنها به عنوان صحابه نیامده است. هزار و هشتصد تن از آنها در جنگ نهروان کشته شدند و برخی دیگر نیز گریختند اما باز به مخالفت با علی^{علی‌السلام} پرداختند.^۲ زید بن حصین طایی،^۳ عبدالله بن وهب راسبی،^۴ ذرعه بن برج طایی،^۵ شریح بن ابی اویی عبسی و حمزه بن سنان اسدی،^۶ عمرو بن مالک نبهانی و بشر بن زید بولانی و یزید بن عاصم محاربی،^۷ حرقوص بن ذهیر سعدی،^۸ ربیعه ابن ابی شداد ختمی و زید بن عدی بن حاتم طایی،^۹ عبدالله بن سعد عبسی،^{۱۰} عبدالله بن شجره سلمی،^{۱۱} معاذ بن جوین و حرامه بن عدی بن حاتم،^{۱۲} عروه بن ادیه و ابوبالل بن ادیه،^{۱۳} مستورد بن علفه تمیمی،^{۱۴} جعد و معدان و صالح بن شفیق،^{۱۵} عبدالله بن ابی احواء طایی،^{۱۶} حوثره بن وداع،^{۱۷} ابومریم سعدی،^{۱۸} اشرس بن عوف شیبانی و هلال بن علقمه و مجالد بن علقمه،^{۱۹} اشهب بن بشیر بجلی و سعید بن قفل تمیمی و حیان بن ظبیان سلمی.^{۲۰}

۱. نصوص من تاریخ ابی مخفف، ج ۱، ص ۲۱۹.

۲. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۴۶، ۲۲۳.

۳. پیکار صفين، ص ۱۳۹؛ تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۴۹.

۴. همان، ص ۷۵-۷۶؛ اخبار الطوال، ص ۲۵۵.

۵. تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۷۲.

۶. اخبار الطوال، ص ۲۲۶؛ نصوص من تاریخ ابی مخفف، ج ۱، ص ۲۳۸.

۷. تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۷۲.

۸. اسد الغابه، ج ۵، ص ۱۹۲۷؛ نصوص من تاریخ ابی مخفف، ج ۱، ص ۳۳۹.

۹. تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۷۵.

۱۰. اخبار الطوال، ص ۲۲۷.

۱۱. نصوص من تاریخ ابی مخفف، ج ۱، ص ۲۳۹.

۱۲. همان، ص ۲۴۰.

۱۳. تاریخ الرسل والملوک، ج ۵، ص ۵۵.

۱۴. نصوص من تاریخ ابی مخفف، ج ۱، ص ۲۵۱.

۱۵. اخبار الطوال، ص ۲۱۹.

۱۶. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۴۶.

۱۷. همان، ص ۱۴۶.

۱۸. نویری، (۱۳۶۴)، نهایه الارب فی فنون الادب، ج ۵، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: امیرکبیر، ص ۲۲۴.

۱۹. همان، ص ۲۲۳، ۲۲۴.

۲۰. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۴۵ - ۲۴۳؛ نهایه الارب، ج ۵، ص ۲۲۴.

عبدالرحمن بن ملجم مرادی و نزال بن عامر و عبدالله بن مالک صیداوی^۱ از افراد این گروه گروه می‌باشند.

۴- پیمان‌شکنان با چهار بار تغییر رفتار سیاسی

این گروه پس از بیعت، به جنگ با علی^{علیه السلام} و پیمان‌شکنی پرداختند، اما بنا بر دلایلی دوباره بیعت کردند و با توجه به فضای جامعه، علی^{علیه السلام} را در جنگ‌ها همراهی کردند. به رغم آن، زمینه‌های مخالفت همچنان در آنها وجود داشت و به محض بروز شرایط متینج در پایان خلافت علی^{علیه السلام}، دوباره مخالفت و کناره گیری از علی^{علیه السلام} را در پیش گرفتند. بیشتر افراد این گروه از بزرگان بصره بودند مانند مالک بن مسمع شبیانی که در جمل حاضر شد، ولی پس از بیعت، با آمدن عبدالله بن عامر از طرف معاویه به بصره به مخالفت با علی^{علیه السلام} پرداخت.^۲ رفتار آنها در جبهه گیری مردم بصره مؤثر بود. صبره بن شیمان^۳ و حضین بن منذر رقاشی ربیعی^۴ از افراد این گروه هستند.

۵- پیمان‌شکنان با پنج بار تغییر رفتار سیاسی

داشتن تغییرات رفتاری زیاد از ویژگی این سنخ است. آنها پس از بیعت به جنگ با علی^{علیه السلام} در جنگ جمل پرداختند. مصلحت اندیشی آنها باعث بیعت دوباره ایشان شد و آنها را به همراهی با علی^{علیه السلام} کشاند. این گروه نیز مانند گروه پیشین پایبند تصمیم خود نبودند و در جنگ صفين طرفدار کناره گیری شدند و به حکمیت رأی دادند و سرانجام در سال‌های پایانی حکومت علی^{علیه السلام} به جنگ با ایشان روی آوردند. به نظر می‌رسد، به رغم بیعت مجدد، آتش مخالفت همچنان در درون آنها وجود داشته است، چنانچه در این دو گروه اخیر نمایان است. خربت بن راشد ناجی، جزء این گروه است که جنگ‌های خود با علی^{علیه السلام} را حتی در سواحل خلیج فارس ادامه داد.^۵ عبدالرحمن بن عمیر بن عثمان قرشی تیمی و عبدالله بن خازم سلمی^۶ از آنان هستند.

۱. اخبار الطوال، ص ۲۳۶؛ الفتوح، ص ۳۹۴.

۲. الغارات، ص ۲۴۹؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۸۸.

۳. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۵۰۵؛ الکامل، ج ۳، ص ۴۰۴؛ الغارات، صص ۱۵۲، ۱۴۷، ۱۴۵.

۴. همان، صص ۲۴۹، ۱۴۵؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۸۸.

۵. الغارات، ص ۱۳۰.

۶. همان، صص ۱۵۴، ۱۴۳-۱۴۱.

گروه دوم: مخالفت سپس همراهی

این گروه شامل افرادی است که در آغاز خلافت با علی^{علیه السلام} بیعت نکردند، اما اندکی بعد با بازگشت به سوی ایشان تغییر رفتار داده و در دوران خلافت به همراهی و مشارکت فعال پرداختند. در پژوهش‌های جدید، کمتر به بررسی این گروه پرداخته شده است. برخی از آنها در جنگ صفين با به دست آوردن برخی حقایق در مورد شخصیت معاویه و اهدافش، و رنجیده شدن از او و یا شناخت علی^{علیه السلام}، دست از مخالفت با امام علی^{علیه السلام} کشیدند. برخی افراد این گروه پس از بیعت، به علی^{علیه السلام} پیوستند و از یاران با وفای او شدند، مانند یعلی بن منیه تمیمی،^۱ و برخی دیگر به دلیل تهدیدهای معاویه نتوانستند به علی^{علیه السلام} بیرونندند و لذا از معاویه جدا شده و یا به وسیله او کشته شدند ولی چون هدف، نشان دادن تغییر رفتار آنها بود در این گروه جای داده شدند. حصین بن مالک و حارث بن عوف سکسکی،^۲ عبدالله بن ابی محجن ثقفى،^۳ پسر عمومی عمر بن عاص،^۴ خواهر زاده شرحبیل،^۵ معربی بن اقبل،^۶ ابوشرم بن ابرهه بن صباح،^۷ فلان بن حبل،^۸ عقیل بن مالک،^۹ عبدالله بن عمر عبسی،^{۱۰} معاویه بن ضحاک بن سفیان،^{۱۱} عبدالله بن سوید بن حمیری^{۱۲} از دیگر افراد این گروه هستند.

۱. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۷۸؛ تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۴۸.

۲. الفتوح، ص ۵۶۵.

۳. امامت و سیاست، ص ۱۴۵.

۴. پیکار صفين، ص ۶۷.

۵. همان، ص ۷۸.

۶. همان، صص ۲۲۴-۲۲۵.

۷. همان، صص ۳۰۱-۳۰۲.

۸. الفتوح، ص ۶۰۴.

۹. همان، ص ۵۸۲.

۱۰. همان، ص ۵۷۰.

۱۱. پیکار صفين، صص ۶۴۳-۶۴۴.

۱۲. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۸.

گروه سوم: مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت

افراد این گروه در آغاز با امام بیعت نکردند و در دوران خلافت امام نیز با ایشان وارد جنگ شدند اما پس از شکست، با نادرست دانستن معاویه و نداشتن نیرو برای جنگ دوباره و بی‌میلی در پیوستن به علی^{علیه السلام}، با امام بیعت کرده و سپس از ایشان کناره‌گیری کردند. عایشه،^۱ ابیان و سعید بن عثمان^۲ از این گروه می‌باشند.

گروه چهارم: مخالفت تداومی

افراد این گروه از آغاز تا پایان دوران خلافت علی^{علیه السلام} به مخالفت با او پرداختند. آنان با علی^{علیه السلام} بیعت نکردند و با کناره‌گیری سیاسی یا اقدام به جنگ علیه وی، به مخالفت با او پرداختند. تغییرات رفتار سیاسی مخالفان تداومی در دو زیر گروه مخالفان کناره‌گیر و مخالفان جنگ طلب معرفی می‌شوند.

(الف) مخالفان کناره‌گیر

این افراد به دلایلی نظری سکونت در سرزمین شام که زیر فرمان معاویه قرار داشت، شک و شبهه نسبت به حقیقت حادثی که با روی کار آمدن علی^{علیه السلام} برای جامعه بوجود آمده بود،^۳ وایستگی و علاقه به عثمان،^۴ ناشایست دانستن قتل او و ناپسند دانستن جنگ‌های داخلی،^۵ با علی^{علیه السلام} بیعت نکردند. آنان دوستدار بیعت و همراهی با معاویه نبودند و در مورد حقایق قتل عثمان و بیعت با علی^{علیه السلام} شک داشتند و لذا با او نیز بیعت نکردند و به همین دلیل صلاح دانسته که از جریانات جامعه کناره‌گیری کنند. این بن خریم اسدی در شعری گفت: «آیا مسلمانی را بی‌کنایه بکشم که تا عمر دارم سودی به خود نرسانده باشم».^۶ عیاض ثمالی،^۷ عبدالرحمن بن غنم ثمالی،^۸ نجاشی بن حرث،^۹ ایمن بن خریم اسدی،^{۱۰}

۱. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، صص ۵۴۹، ۵۴۴؛ نساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۳.

۲. الکامل، ج ۳، صص ۳۲۰-۳۲۱.

۳. پیکار صفين، صص ۷۲-۷۳.

۴. تاریخ الرسل والملوک، ج ۴، ص ۴۳۰.

۵. پیکار صفين، صص ۹۶۵-۹۶۲.

۶. همان، صص ۶۹۵-۶۹۲.

۷. همان، صص ۷۷-۷۲.

۸. همان، ص ۷۴.

۹. همان، ص ۸۰.

۱۰. همان، صص ۶۹۵-۶۹۲.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۱۷

حسان بن ثابت انصاری و کعب بن مالک،^۱ ابوهریره،^۲ ساکنان دومه الجندل^۳ از این گروه می‌باشند.

ب) جنگ طلبان

این گروه پس از آن که به دلایلی بیعت نکردند، در رفتار دوم و سوم سیاسی خود به روش‌های گوناگون به مخالفت پرداختند، و همه آنها دارای دو بار تغییر رفتار سیاسی می‌باشند و تفاوت آنها در روش مخالفتشان می‌باشد که بر اساس آن، خود شامل ۲ زیر گروه هستند. افراد این گروه دارای دو تغییر رفتار سیاسی می‌باشند.

۱- جنگ طلبان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این سنخ از مخالفانی بودند که در آغاز بیعت نکردند و با کناره‌گیری سیاسی مخالفت خود را آشکار کردند و پس از مدتی با حمایت‌های معاویه، همراه او به جنگ با علی^{علیہ السلام} روی آوردند. ابومسلم خولانی،^۴ قبائل یمنی شام،^۵ عثمانیان مصر مانند پسران ارطاه،^۶ بیزید بیزید بن حجیه،^۷ مسلمه بن مخلد خزرچی،^۸ معاویه بن خدیج^۹ و عمرو بن عاص و عبدالله عبدالله و محمد پسران عمرو^{۱۰} از این گروه می‌باشند.

۱. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۴، صص ۴۳۰-۴۲۹؛ مسعودی معتقد است که بیعت نکردند. مروج الذهب، ج ۳، ص ۹۸. اگر سخن مسعودی پذیرفته شود، آنان با امام بیعت ظاهری کرده‌اند.

۲. ذهی، (۱۴۰۲)، سیر/علام النبلاء، ج ۲، حققه شعیب الارئوط، بیروت: موسسه الرساله، ص ۵۴۸؛ الفتوح، الفتوح، ص ۴۱۳.

۳. الغارات، ص ۱۷۵؛ تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۸۸.

۴. اخبار الطوال، صص ۱۷۹-۱۸۰.

۵. پیکار صفين، صص ۷۲-۷۳؛ اخبار الطوال، ص ۱۷۶.

۶. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۴، صص ۴۴۲، ۵۴۹؛ الغارات، ص ۲۱۹.

۷. پیکار صفين، صص ۲۸۲-۲۸۴.

۸. همان، ص ۲۸۲.

۹. اخبار الطوال، ص ۲۱۸.

۱۰. انساب الاتسraf، ج ۳، ص ۷۰؛ امامت و سیاست، ص ۱۷۵؛ پیکار صفين، صص ۵۹-۵۵.

۲- جنگ طلبان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

این افراد که از بزرگان قریش می‌باشند، به دلیل رقابت‌های قبیله‌ای یا از دست دادن منافع، با علی^{علیه السلام} بیعت نکرده و به جنگ با او روی آورده‌اند.^۱ آنها در پی جنگ، به دلیل نرسیدن به اهدافشان، از جنگ دست کشیده و چون دوستدار علی^{علیه السلام} نبودند و یا همراهی با معاویه را نمی‌پسندیدند، بدون بیعت با علی^{علیه السلام}، به کناره‌گیری از علی^{علیه السلام} پرداختند.^۲ عبدالله بن خالد بن اسید تنها نمونه این گروه است.^۳ این گروه کمترین تعداد را در بین مخالفان علی^{علیه السلام} داشتند.

۳- جنگ طلبان با دو بار تغییر رفتار سیاسی

افراد این سنت به یکدیگر پیوسته و پس از عدم بیعت با جدیت به ایجاد تبلیغات منفی علی^{علیه السلام} و سپس جنگ با ایشان روی آورده‌اند. این گروه که بیشتر آنها از امویان بودند، با کمک معاویه که برای مشروعیت بخشی به مخالفت‌های خود مدعا خونخواهی عثمان شده بود،^۴ و با زیر سوال بردن خلافت علی^{علیه السلام} و تبلیغات منفی ضد ایشان، بزرگترین جبهه جنگ را با جمع آوری گروه‌های مخالف در طول دوران خلافت ایشان به وجود آورده‌اند. معاویه بن ابی سفیان،^۵ عبدالله بن سعد بن ابی سرح،^۶ عماره بن عقبه بن ابی معیط،^۷ ضحاک بن قیس،^۸ عبدالله بن عامر حضرمی،^۹ عبدالله بن عامر بن کریز،^{۱۰} عتبه بن ابی سفیان،^{۱۱}

۱. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۳.

۲. همان، ج ۳، ص ۱۲.

۳. همان، ج ۳، ص ۲۳.

۴. امامت و سیاست، ص ۱۷۵؛ جاحظ، (بی‌تا)، رسائل السیاسیه، شرحها علی ابو ملجم، بیروت: دارالمکتبه الہلال، ص ۱۷۶.

۵. نبرد جمل، ص ۴۷-۴۶؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۶۶، ۱۶؛ الغارات، ص ۹۴ - ۹۳.

۶. اخبار الطوال، ص ۱۸۵.

۷. الغارات، ص ۱۵۸.

۸. پیکار صفين، ص ۲۸۲، ۲۷؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۹۸.

۹. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۴، ص ۴۴۹؛ الغارات، ص ۱۳۹، ۱۴۱.

۱۰. الفتوح، ص ۲۰۳-۲۰۲؛ اخبار الطوال، ص ۸۴-۸۵.

۱۱. ویلفرد مادلونگ، (۱۳۸۶)، جانشینی حضرت محمد(ص)، جمعی از مترجمان، مشهد: آستان قدس رضوی، ص ۲۶۵؛ اخبار الطوال، ص ۱۷۵.

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۱۹

مروان حکم،^۱ یحیی و عبدالله بن حکم،^۲ ولید بن عقبه بن ابی معیط،^۳ عبدالله بن ولید بن زید بن ریبعه بن عبدالعزیز،^۴ صفوان بن امیه بن خلف جمی،^۵ عبدالله بن حکیم بن حرام،^۶ جندب بن زهیر غامدی،^۷ اسود بن ابی البختری،^۸ عمر بن اشرف و زفر بن حارت،^۹ برخی از خاندان قریش که در جنگ جمل کشته شدند مانند عبدالرحمن بن عتاب بن اسید، عبدالله بن ولید بن یزید بن عدی بن ریبعه، محرز بن حارت بن ریبعه، علی بن عدی بن ریبعه، عبدالرحمن بن عبدالله بن عامر بن کریز، مسلم بن قرظه بن عبد عمرو بن توفل، عبدالله بن مسافع بن طلحه بن ابی طلحه، عبدالرحمن بن سایب عایذ، عبدالرحمن بن ابی بردہ بن وهب بن عمرو بن عایذ، معبد بن زهیر بن ابی امیه بن صغیره، عبدالرحمن بن عبیدالله بن عثمان، عبدالرحمن بن ابی سلمه بن حارت، عبدالله بن ابی بن خلفه بن وهب، مسلم بن عامر بن حمیل، عبدالرحمن و عمر پسران حمیر بن عمرو بن عبدالله بن ابی قیس، ابوسفیان بن حویطب بن یزید بن اصم،^{۱۰} عبدالله بن ابی ریبعه،^{۱۱} حبیب بن مسلمه فهری،^{۱۲} بن یزید بن اخنس سلمی،^{۱۳} بشر بن مرہ بن شرحبیل و حارت بن شرحبیل،^{۱۴} ابن مغیره الحمار اسدی، حارت بن داعیه حمیری، مطاع بن مطلب عنسی، کریب بن صباح،^{۱۵} بن سمعط،^{۱۶} حمزه بن مالک همدانی،^{۱۷} مخارق بن حارت زبیدی،^{۱۸} سفیان بن عمرو،^۱

۱. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۴، ص ۴۳۳؛ خبر الطوال، صص ۸۴-۸۵؛ پیکار صفین، ص ۵۵.

۲. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۴، صص ۵۳۶-۵۳۵.

۳. امامت و سیاست، صص ۸۵-۸۴؛ جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۷، صص ۲۲۲-۲۲۱.

۴. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۲.

۵. الكامل، ج ۳، ص ۴۵۳.

۶. جانشینی حضرت محمد(ص)، صص ۲۵۸، ۲۵۱.

۷. الكامل، ج ۳، ص ۴۱۴-۴۱۱.

۸. همان؛ گزارشی از او پس از شرکت در جنگ جمل در منابع نیست.

۹. همان.

۱۰. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۵۸.

۱۱. نبرد جمل، ص ۱۳۹.

۱۲. پیکار صفین، ص ۲۸۲.

۱۳. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۵، ص ۳۷؛ پیکار صفین، ص ۲۷۳.

۱۴. تاریخ الرسل و الملوك، ج ۵، ص ۳۷.

۱۵. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، صص ۱۲۸-۱۲۹؛ ۱۰۶.

۱۶. اسد الغابه، ج ۲، صص ۴۲۱-۴۲۰؛ الكامل، ج ۵، صص ۸-۷.

۱۷. خبر الطوال، صص ۱۷۶، ۱۷۳.

۱۸. همان، ص ۱۷۶؛ پیکار صفین، ص ۲۸۳.

بن سعد طابی،^۱ عمیر بن عباد کنانی،^۲ عوف الحارثی، عمر بن حصین سکونی، مسجع بن بشر الخرامی،^۳ همام بن قبیصه نمیری،^۴ مترفع بن منصور،^۵ حکم بن الاظهر، عامر بن عامری، عوف بن مخراه،^۶ مخارق بن عبدالرحمن، کربل بن صباح حمیری، حارت بن وداع حمیری، عروه بن داود دمشقی، مطاع بن عبدالطلب عتبی،^۷ اصیغ بن ضرار ازدی، عمر بن حصین سکسکی،^۸ صالح بن فیروز عکی، مالک بن ادھم سلمانی، ریاح بن عتیک غسانی، اجلح بن منصور کندی، ابراهیم بن وضاح جممحی، زامل بن عبید حرامی، محمد بن روشه الجمحی، اسود بن قیس مرادی،^۹ حاجاج بن صمه،^{۱۰} عبدالله بن حنش خثعمی،^{۱۱} عمار بن سعد،^{۱۲} صیفی بن علیه بن شام، محول بن عمرو بن داعیه، حباب بن اسرم، سمیر بن کعب بن ابی الحمیری، هلیله بن سحمد، مالک بن هبیره،^{۱۳} حارت بن موشل، اصیغ بن ذی الجوشن، کعب بن جعیل،^{۱۴} نعمان بن جبله قضاعی، عمرو بن مرہ جهنی، حارت بن نمر حرمی،^{۱۵} ابن جون سکسکی،^{۱۶} عبید الله بن عمرو ظلام،^{۱۷} عبدالرحمن بن اشتم،^{۱۸} مسلم بن

۱. اخبار الطوال، ص ۱۷۶؛ پیکار صفین، ص ۲۸۲.

۲. همان، ص ۲۸؛ در اخبار الطوال نام او حابس بن ربیعه آمده است؛ اخبار الطوال، ص ۱۹۱.

۳. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۹۱؛ وی نویسنده معاویه بود. در مورد برخی افراد اطلاعات کمی در منابع یافت می‌شود.

۴. اخبار الطوال، ص ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۳۷.

۵. همان، ص ۵۷۲؛ پیکار صفین، ص ۲۸۲.

۶. اخبار الطوال، ص ۵۳۹.

۷. همان، ص ۵۸۲.

۸. الفتوح، ص ۶۰۱ - ۶۰۰، ۵۹۸.

۹. پیکار صفین، ص ۶۴۱، ۳۷۳.

۱۰. همان، ص ۲۲۷، ۱۱۴.

۱۱. تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۰.

۱۲. پیکار صفین، ص ۱۱۴.

۱۳. همان، ص ۱۷۹.

۱۴. پیکار صفین، ص ۱۷۹، ۱۷۸.

۱۵. الفتوح، ص ۶۱۳، ۶۰۶، ۵۵۵.

۱۶. همان، ص ۵۵۸.

۱۷. همان، ص ۶۴۴.

۱۸. جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۷۱۵.

عقبه المری،^۱ زهیر بن مکحول بن کلب،^۲ سفیان بن عوف غامدی،^۳ عبدالله بن مسude فزاری،^۴ یزید بن شجره رهاوی،^۵ عبدالرحمن بن خالد بن ولید،^۶ ذوالکلاع حمیری،^۷ زفر بن حارت کلابی،^۸ ابوالاعور سلمی، حوشب ذو ظلم،^۹ طریف بن حارت الهانی، عبدالرحمن بن قیس قینی، حارت بن خالد ازدی، بلال بن ابی هبیره ازدی، حاتم بن معتمر باهله،^{۱۰} حسان بن بجدل کلبه،^{۱۱} جیش بن دلجه قینی، شریک کنانی، ناتل بن قیس جذامی، فقعایع بن ابرهه کلاغی،^{۱۲} شماهه بن حوشب، عاصم بن منشر جذامی، حارت بن زیاد قینی، معدہ بن عمر بجینی، عمار بن احوص کلبه، یزید بن عمر جذامی، محمد بن ابی سفیان، علقمه بن یزید جرمی، خالد بن معرض سکسکی، علقمه بن یزید کلبه، نمیر بن یزید حمیری، مسروق بن حرمله کلی، یزید بن حر ثقفی، ریبع بن یزید همدانی، رعلب بن عمرو سکسکی، مخارق بن حارت حمیری،^{۱۳} سماک بن مخرمه اسدی^{۱۴} از افراد این گروه هستند.

۱. اسد الغابه، ج ۵، ص ۱۹۸۶.

۲. پیکار صفين، ص ۲۸۲؛ الغارات، ص ۱۷۵.

۳. همان.

۴. انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۰۱.

۵. همان، ص ۲۰۹؛ تاریخ کامل، ج ۵، ص ۱۹۸۳.

۶. الغارات، صص ۱۹۲-۱۸۹.

۷. پیکار صفين، ص ۲۸۲.

۸. همان، ص ۲۸۲.

۹. همان، ص ۲۸۳.

۱۰. همان.

۱۱. همان.

۱۲. همان، ص ۲۸۴.

۱۳. همان.

۱۴. پیکار صفين، صص ۷۰۰-۷۰۱؛ اخبار الطوال، ص ۲۱۸؛ این افراد از طرف معاویه پیمان نامه سازش حکمیت را امضاء کردند.

۱۵. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۸۸؛ انساب الاشراف، ج ۳، ص ۸۱؛ الفتوح، ص ۴۴۶؛ پیکار صفين، ص ۲۰۳.

نتیجه

رفتار و تغییر رفتار سیاسی مخالفان امام علی^{علیه السلام} در قالب چهار گروه اصلی قابل سنجشناصی است. ۱- همراهی سپس مخالفت ۲- مخالفت سپس همراهی ۳- مخالفت سپس همراهی سپس مخالفت ۴- مخالفت تداومی. با توجه به نوع رفتار سیاسی و دفعات تغییر رفتار هر یک از این گروه‌ها، ۱۶ گونه‌ی رفتاری در قالب سه گروه اصلی بدست می‌آید. (جدول شماره ۲). علل زیادی سبب شد تا مخالفان با رفتارهای گوناگون به مخالفت با علی^{علیه السلام} پیردازند که بحث درباره آن از محدوده این پژوهش خارج است. بیشترین گونه‌ها و تغییرات رفتاری در گروه همکاری سپس مخالفت و به خصوص پیمان شکنان است که ۱۰ گونه و یک تا پنج بار تغییر رفتاری داشته‌اند. (جدول شماره ۲). از بین ۲۹۶ نفر مخالف شناسایی شده، بیشترین درصد فراوانی مربوط به گروه مخالفان دائمی است و مخالفان جنگ طلب از این گروه که پس از جنگ به کناره‌گیری روی آوردند کمترین تعداد را دارند. کسانی که به دشمن پیوستند بیشتر از بازگشت کنندگان به امام علی^{علیه السلام} هستند. حدود نیمی از مخالفان از آغاز خلافت علی^{علیه السلام} با ایشان بنای ستیز داشتند و بیعت نکردند. نیمی کمتر به رغم بیعت اولیه در کنار مخالفان فعالیت کردند و آنکه از مخالفان (حدود ۴٪) دست از مخالفت برداشتند و به همراهی با ایشان روی آوردند. فراوانی افراد مخالف با دفعات تغییر رفتار نسبتی عکس دارد و بیشترین تغییرات رفتاری مربوط به سران قبایل عراق است (جدول شماره ۳).

سنخ‌شناسی رفتار سیاسی مخالفان امام علی(ع) در دوره خلافت ۲۳

جدول شماره (۲)

سنخ‌شناسی رفتار و تغییر رفتار سیاسی مخالفان علی عليه السلام

مخالفت					هراهی (بیعت)		انواع رفتار سیاسی		
							انواع گروههای مخالف		
چنگ	پرسن	تبیغات	عدم مشارکت	عدم بیعت	مشارکت فعال	بیعت	دفعات	انواع فرعی	انواع اصلی
			رفتار دوم				یک بار	کناره‌گران	۱- مخالفین مسیحی
			رفتار دوم		رفتار سوم		رفتار اول		
			رفتار سوم		رفتار چهارم	رفتار دوم	دوبار		
			رفتار پنجم	رفتار سوم	رفتار چهارم	رفتار اول	سه بار		
	رفتار دوم					رفتار اول	چهاربار		
رفتار دوم		رفتار دوم				رفتار اول	یک بار		
رفتار دوم			رفتار چهارم			رفتار اول	دوبار		
رفتار چهارم			رفتار سوم	رفتار دوم		رفتار اول	سه بار		
رفتار دوم			رفتار پنجم	رفتار چهارم	رفتار سوم	رفتار اول	چهاربار		
رفتار دوم	رفتار دوم		رفتار پنجم	رفتار چهارم	رفتار سوم	رفتار اول	پنج بار		
رفتار دوم	رفتار دوم			رفتار اول	رفتار چهارم	رفتار سوم	سه بار		۲- مخالفین مسیحی
رفتار دوم			رفتار چهارم	رفتار اول		رفتار سوم	سه بار	مخالفان کناره‌گر	۳- افراد مسیحی
			رفتار دوم	رفتار اول					
			رفتار سوم	رفتار دوم					
			رفتار دوم	رفتار اول					
رفتار سوم			رفتار دوم	رفتار سوم				جنگ طلبان	۴- مخالفان تابعه
رفتار دوم			رفتار دوم	رفتار اول					
رفتار سوم			رفتار دوم	رفتار اول					

۲۴ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۸

جدول شماره (۳)
گروه‌های مخالف علی‌السلام بر حسب فراوانی و درصد فراوانی

درصد فراوانی	فراوانی	انواع رفتار سیاسی			
		دفعات تغییر رفتار	انواع فرعی	انواع اصلی	انواع گروه‌های مخالف
۸	۲۴	یک بار	کناره‌گیران پیمان‌شکنان	۱- همراهی سپس مخالفت	
۴	۱۲	دوبار			
۱.۶	۵	سه بار			
۲۰.۲	۶	چهاربار			
۸.۱	۲۴	یک بار			
۶.۰۸	۱۸	دوبار			
۱.۳۵	۴	سه بار			
۱۱.۱۴	۳۳				
۱.۰۱	۳	چهاربار			
۱.۰۱	۳	پنج بار			
۴.۳۹	۱۳	سه بار		۲- مخالفت	
۱.۰۱	۳	سه بار		۳- مخالفت	
۳.۰۴	۹	یک بار	جنگ طلب	۴- مخالفت دائم	
۳.۰۴	۹	دو بار			
۴۳.۵۸	۱۲۹				
۰.۳۳	۱				

فهرست منابع و مأخذ

کتاب‌های فارسی و عربی

- آقا بخشی، علی و مینو افشاری راد، (۱۳۸۳)، فرهنگ علوم سیاسی، تهران: چاپار.
- ابن ابیالحدید، ابوحامد عبدالحمید، (۱۳۶۷)، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاعه، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- ابن اثیر، عزالدین علی، (۱۴۱۷)، اسد الغابه فی معرفة الصحابة، ج ۲، تحقیق شیخ خلیل مامون شیما، بیروت: دارالمعرفه.
- ———، (۱۳۷۸)، تاریخ کامل، ج ۵، ترجمه حسین روحانی، تهران: اساطیر.
- ———، (بی‌تا)، الکامل، ج ۳، ترجمه عباس خلیلی، تهران: علمی.
- ابواسحاق ثقیقی، ابراهیم ابن محمد، (۱۳۷۴)، الغارات، ترجمه عبدالحمید آبی‌نی، تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد.
- ابن اعثم کوفی، محمد ابن علی، (۱۳۷۲)، الفتوح، ترجمه محمد ابن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- ابن حجر عسقلانی، شهاب الدین ابوالفضل، (۱۴۱۵)، الاصحاب فی تمیز صحابة، تحقیق شیخ عادل احمد الموجود و شیخ علی محمد معوض، بیروت: دارالمکتبه العلمیہ.
- ابوحنیفه دینوری، (۱۳۴۶)، اخبار الطوال، ترجمه صادق نشات، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، (۱۳۸۲)، العبر و دیوان المبتدأ والخبر فی خیام العرب و العجم، ترجمه عبدالحمید آبی‌نی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن سعد، محمد، (۱۳۷۴)، طبقات الکبری، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن عبدالبر، ابو عمر یوسف، (۱۴۱۲)، الاستیعاب، به کوشش علی محمد بجاوی، بیروت: دارالجیل.
- ابن قبیبه دینوری، (۱۳۸۰)، امامت و سیاست، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: نی.
- ابی مخنف، لوط بن یحیی، (۱۴۱۹)، نصوص من تاریخ ابی مخنف، استخراج و تحقیق کامل سلمان لحبوری، بیروت: دارالمحجه الپیضاء.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۴۱۷)، انساب الاصراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.
- جاحظ، عمر بن بحر، (بی‌تا)، رسائل السیاسیه، شرحها علی ابومسلم، بیروت: دارالمکتبه الہلال.
- حاکم نیشابوری، (بی‌تا)، المستدرک علی صحیحین، تصحیح یوسف عبدالرحمان مرعشی، بیروت: دارالمعرفه.
- خاکرند، شکرالله، (۱۳۷۲)، علل شکل‌گیری خوارج، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- خراسانی پاریزی، ابراهیم، (۱۳۸۰)، نقش قاعده‌ین در حکومت امام علی^{علیہ السلام}، تهران: زعیم.
- دوز، روبرت و سیمور مارتین لیبیست، (۱۳۷۳)، جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه محمدحسین فرجاد، تهران: نوس.
- ذهیبی، محمد بن احمد، (۱۴۰۲)، سیر اعلام النبلاعه، حققه شعب الارثووط، بیروت: موسسه الرساله.
- زرکلی، خیرالدین، (۱۹۹۲)، الاعلام، بیروت: دارالعلم.

۲۶ مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۸

- ساروخانی، باقر، (۱۳۸۲)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج ۲، تهران: پژوهشگاه علوم اجتماعی.
- سید رضی، (گردآورنده)، (۱۳۸۴)، نهج البلاغه، ترجمه حسین استاد ولی، تهران: اسوه.
- سیوطی، جلال الدین، (بی‌تا)، تاریخ الخلفاء، حققه شیخ قاسم الرفاعی و شیخ محمد عثمانی، بیروت: دارالعلم.
- طبری، محمد ابن جریر، (بی‌تا)، تاریخ الرسل و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: روایع التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۴)، اختیار معرفه الرجال، قم: موسسه آل البيت.
- عیوضی، محمدرحیم، (۱۳۸۵)، جامعه‌شناسی اپوزیسیون در ایران، تهران: قومس.
- مادلونگ، ویفرد، (۱۳۸۶)، جانشینی حضرت محمد (ص)، جمعی از مترجمان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۶۲)، مروج الذهب، ج ۲، قم: دارالهجره.
- مفتخری، حسین، (۱۳۷۹)، خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران: مرکز بازناسی اسلام و ایران.
- مفید، محمد ابن نعمان، (۱۳۸۴)، الجمل، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- مقدسی، مظہر ابن طاہر، (۱۳۴۷)، آفرینش و تاریخ، ج ۶ - ۴، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- نصر بن مزاحم منقري، (۱۳۶۶)، پیکار صفین، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران: سازمان آموزش و پرورش.
- نویری، شهاب الدین احمد، (۱۳۶۴)، نہایة الارب فی فنون الادب، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: امیرکبیر.
- یعقوبی، احمد بن ابی واضح، (۱۳۸۷)، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ترجمه محمد ابراهیم آیسی، تهران: علمی فرهنگی.